

Bibó István jogbölcseleti írásainak rekonstrukciója*

Bibó István gondolkodói-politikusi életművéből jogbölcseleti munkássága nagyjából egy évtizedre, 1933 és 1944 közé tehető, jöllehet, az első tudományos szárnypróbálgatásokat már korábban megteszi a fiatal szegedi joghallgató, s mint tudjuk, a háború után is születik pár jogtudományi jellegű írása a magyar közigazgatás reformjáról, nemzetközi jogéletről stb. Állam-és jogelméleti szempontból különösen kiemelkedő Bibó 1947-es akadémiai székfoglalója *Az államhatalmi ágak elválasztása egykor és most* címmel. Amit azonban a magyar jogbölcselet azóta sem tud „felejteni”: Bibó István lassan-lassan hátat fordít a – nem kelsen értelemben vett – „tiszta jogfilozófiának”, s a politika, annak elmélete, illetve a gyakorlati, közéleti szereplés felé vesz irányt.^[1]

Minek tudható be ez a váltás? Vajon előtanulmány volt-e a jogtudomány művelése vagy „kerülőút”,^[2] s „megtérés”,^[3] megvilágosodás az „elhajlás”? Rendszert alkottak-e Bibó különböző – jogelméleti, politikaelméleti, történeti stb. – tárgyú írásai, vagy kimondottan éles az úgynevezett „korszakai” közötti határvonal, s nem fedezhető fel semmiféle kontinuitás?

A bibói életművel kapcsolatban sokszor feltettük már ezt e kérdést. Tudás-szociológiai közhely, hogy egy tudós életműve elszakíthatatlan az adott kor történelmétől, társadalom- és eszmetörténeti szituációjától, a gondolkodó személyiségének elemzésétől, az pedig hermeneutikai közhely, hogy minden ön- és műértelmezés egyben a kor értelmezése és viszont. Már pedig Bibó élete igen zajos századot fog át: a világháborúk korát, az újjáépítést, a demokrácia mozgásterének leszűkülését, majd a remény „csalóka fényét”, a meghurcoltatások, megaláztatások időszakát. És ne feledjük: mindezen hatások a családi indíttatáson, a változó személyiségen, életkoron, a személyes problémahelyzeteken át szüremkednek az életműbe.

Itt és most nem vállalhatom fel a pályafutás során történt váltás okainak, indítékainak alapos felkutatását. Javaslom, inkább fogadjuk el a Bibónak a Huszár Tibor által 1976-ban készített interjúban elhangzott, 1935-re történő visszaemlékezését, amikoris nyugat-európai ösztöndíjairól hazatért: „Én a magam pályájá-

[*] A tanulmány alapjául a Goethe-Intézetben 2003-ban megrendezett konferencia vitaindító referátuma szolgál. A referátum opponensei Karácsony András és H. Szilágyi István voltak.

[1] Ez a szakaszolás igazodik Bibó saját megfogalmazásához is, mint ezt a Huszár Tibor által készített interjúból megtudhatjuk. In: Bibó, 1995, 23–52.

[2] Lásd ehhez: H. Szilágyi, 1995, 268–302.

[3] Lásd ehhez: Nagy J., 2001. 11–145.

nak útját továbbra is úgy képzeltem, hogy először a körülöttem levő lehetőségek igénybevételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát is csinálni, csak úgy, mint Erdei Ferenc. Ezért mentem jogásznak családom és környezete csodálkozására, akik várták, sőt elvárták tőlem, hogy bölcsésznek menjek, tudósnek vagy valami hasonlónak.”^[4] Ez tehát azt jelenti, hogy „jogi tanulmányait” – s teszem hozzá: egyetemi pályafutását – „a politikai hivatás elméleti előképzésének, a jogi diploma megszerzését pedig” – továbbá a gyakorlati életben való munkálkodását – „egzisztenciális feltételnek tekintette.”^[5]

Végül is: történt, ahogy történt, mindenesetre csak egyet tudunk érteni azzal az értékeléssel, miszerint Bibó jogtudományi munkásságának fontos következményei voltak: „számára a politikai tisztánlátás mércéje a tudományos megértés szintje maradt, másrészt nagyjelentőségű politikai esszéi meg sem születhettek volna a jogelmélet, a nemzetközi jog és az államtudományok művelése során felhalmozott ismeretanyag, illetve fokozatosan kicsiszolt elemzési módszer nélkül.”^[6]

Bibó István jogelméleti munkássága tehát tudományos és gyakorlati politikusi pályafutása első harmadára tehető. Bibó, ebben az időszakban, más tematikájú írásai mellett mintegy húsz jogbölcséleti tárgyú dolgozatot jelentetett meg, melyek közül a legfontosabbak: *A szankció kérdése a nemzetközi jogban* (1934), *a Kényszer, jog, szabadság* (1935), *A „bellum justum” dogmája és a jogi tévedhetetlenség teóriájának kritikai esszéje* (1936), *a Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* (1937), *a Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* (1944) című tanulmányai; továbbá a Vas Tibor transzcendentális logikájáról, Losonczy István funkcionális jogtudományi elméletéről, Moór Gyula szintetikus jogfilozófiájáról, Horváth Barna igazságosság felfogásáról, vagy éppen Carl Olivecrona, a svéd realizmus képviselőjének pszichologizáló felfogásáról írt recenziók.

Jelen tanulmányunknak nem az a célja, hogy Bibó összes, különböző tematikájú jogbölcséleti írását felsorolja, egyenként bemutassa, egyformán górcső alá vegye, hanem mindezekből azok kerülnek a figyelem középpontjába, melyek hozzásegíthetnek bennünket a fiatal tudós jogelméletének rekonstrukciójához.

Nem mondok újat azzal, hogy a jogelmélet fő kérdése, a jog fogalma, lényegének meghatározása. Az is tudott, hogy az egyes paradigmák, irányzatok, elméletek különböznek abban, hogy miben látják a jog lényegét.^[7] Fontos sajátossága továbbá minden elméletnek a módszertan kérdésében való állásfoglalás, vagyis,

[4] Huszár Tibor interjúja Bibóval. In: Bibó, 1995. 38.

[5] H. Szilágyi, 1995, 267.

[6] Uo. 268.

[7] Példának esetéül, hogy a jelzett korszakban uralkodó, két meghatározó paradigmáról szót ejtsek: míg a német újkanti jogszemlélet a jog szubsztantív, tértől és időtől független, univerzális lényege után kutat (lásd különösen Kelsent), addig az angolszász-amerikai pragmatikusan, empirikusan gondolkodó jogászt praktikus szempontból érdekli a történeti-társadalmi valóságként felfogott jog, annak strukturális, funkcionális összefüggései, hatékonysága.

hogy milyen úton jut el az ismerethez, továbbá az, hogy mit tekint jogelmélete fő kérdéseinek.

Minden tudós elméletének elemzéséhez kell keresnünk valamilyen szempontrendszert, tematikát. Az elemzés során úgy találtam, hogy esetünkben Bibó jogbölcseletének rekonstrukciójához szegedi jogfilozófia professzorának, Horváth Barnának a jogelmélet tárgyról szóló felfogása mutatkozik legalkalmasabbnak. Horváth szerint a jogtudomány tárgya ad 1) a jog történeti-társadalmi és pszichikai valóságára tekintettel bizonyos szabályszerűségek megállapítása; ad 2) a jog céljára, eszméjére, értékességére, helyességére vonatkozó értékítéletek kritikai rendezése; ad3) mindezek alapján a jog fogalmának kialakítása;^[8] s ad4) a jogelmélet és a tételes jogtudományok módszerei.^[9] (Nagyjából e kérdésfeltevések szerint alakul Horváth Barna tudományrendszertana, de hasonló szempontokat alkalmaz az elmélettörténeti egyes alakjainak tárgyalásánál is.)

Horváth – számunkra meggyőző – tárgyalási módját segítségül hívva, Bibó István jogbölcseleti munkásságát a *módszertan, a jogszociológia és az értékelmélet* tematikus felosztásában tárgyaljuk, természetesen ezeket egymástól nem mereven elszakítva. Persze kérdéses lehet, hogy Bibónál mennyire indokolt ez a felosztás. Hogy eljárásom nem önkényes, azt Bibó 1940-es *A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma* című magántanári próbaelőadása, de különösen a magántanári képesítés végett bemutatott, bár soha végig nem vitt előadás-tervezete is igazolja számomra.^[10] Természetesen nem véletlen, hogy Horváth felosztását vehetjük itt alapul, ugyanis Bibót – mint az köztudomású –, erős szellemi és emberi szálak fűzték mesteréhez. Maga Horváth is írja: „... annak valószínűsége, hogy bármilyen jogelméleti álláspontot foglalunk el, ez valószínűleg előzménnyel fog bírni a jogelmélet tantörténetében... Egy értékes teljesítmény a jogelmélet szempontjából abban állhat, hogy a történeti előzményeknek világos ismeretében mégis újabb szempontot viszünk bele a megoldásba.”^[11] Ily módon rekonstrukciónk keretében felmerül a kérdés: vajon Bibó István korának elméleti közegében tudott-e nívumot alkotni?

I. MÓDSZERTAN

Mint azt a fentiekben rögzítettem, Bibó István jogbölcseletét annak módszertana, a jog társadalomelmélete és axiológiája alapján kívánom elemezni. A metodológiai kérdések elsőként való tárgyalását a korszak kontinensen uralkodó paradigmája, a neokantianizmusnak azon alaptétele indokolja, mely szerint a módszertani alapvetés minden tudományos tárgyalás előkérdése. A paradigma

[8] Horváth, 1932, 16.

[9] Uo. 24.

[10] Lásd: Bibó, 1992, 102.

[11] Horváth, 1932, 29. Bár ehelyütt természetesen Bibó jogbölcseletének rekonstrukciójára törekszünk, de helyenként nem kerülhetjük el a Horváthtal való összevetést. Lásd erről részletesen: Zsidai, 1993, 91–108.

másik fontos módszertani állásfoglalása, hogy a „Valami” (Rickert) általuk tételezett két tartományában, a létezés (Sein) és az érvényesség (Sollen) birodalmában csak a kauzális és a normatív törvényszerűségek szigorú széttartása és külön-külön való érvényesítése teszi lehetővé a módszertisztaság követelményének megvalósulását, vagyis a módszerszinkretizmus elkerülését.

Az újkantianizmuson belül kiemelkedően fontos volt a bécsi iskolához, a logikai pozitivizmushoz, Kelsen „normativizmusához” való viszonyulás, mely „tisztá”, deduktív, racionális módszerrel dolgozik. Már Bibó mestere, Horváth Barna is érzi e módszer hiányosságát, s határtalan precizitással, tudói érzékenységgel – bár többek szerint parttalan módon – igyekszik elméletébe minden, az empirikus-pragmatikus paradigmába tartozó irányzatok általa fontosnak tartott elemét felszívni. A kelsenizmus merevségét azonban a Sein-Sollen radikális kettészakítottsága, egymásból való levezethetetlensége miatt, a módszertisztaság sérelme nélkül csak úgy tudja feloldani, hogy közben kénytelen lefokozni a jogelmélet ismeretigényét: ily módon a jog nem lehet önálló ismeret-tárgy, hanem csak reflexív gondolati képződmény, tárgykettség (szinopszis).

Álláspontom szerint Bibó – igaz, torzón maradt – jogbölcseletében mintegy „megszüntette megőrizve”, de meghaladja mesterét. Bibó explicite kifejtett módszertana az alábbiakban kifejtett ontológiai, ismeretelméleti előfeltevéseiből következik:

1. Bibó is elfogadja, hogy a valóság (Sein) egészét a *determináció* értelmében felfogott átfogó *kauzalitás* törvényszerűsége uralja. Ezen belül határolja el a természet (Sein1) világára vonatkozó – bár be nem bizonyítható – *szűkebben* felfogott kauzalitást az *ok-okozat* egymásutániségében. Bibó előfeltevései közé itt kerül be a bergsoni életfilozófia, amely a kauzalitás általános törvényszerűségét tagadva az emberi lélek autonómiáját vallja, s filozófiája középpontjába az intuíciót, az élményt, és a nem pusztán intellektuálisként, hanem életként, vágyként, alkotó energiaként felfogott tudatot helyezi. Ennek beemelése eredményeképpen határozza meg Bibó a lelki és társadalmi valóságra (Sein2) vonatkoztatott *spontaneitás* törvényszerűségét.
2. A kauzalitás és a spontaneitás között hartmann-i hatásra felállítja továbbá az ún. *biológiai törvényszerűséget*. (Hartmann szerint a magában való lét tőlünk független létrétegei a szervetlen, a szerves, a lelki és a szellemi létrétegek. Ennek alapján állítja, hogy a társadalom életét szellemi és anyagi – biológiai – tényezők mozgatják.)
3. Bibó mindezek mellett neokantiánus módon – de semmiképp nem a közvetíthetetlenség értelmében (!) – feltételezi a lét (Sein) és a kellés (Sollen) szféráját.

Az előbb említett előfeltevések természetesen módszertani állásfoglalást jelentenek. A módszer kiválasztása pedig azt jelenti, hogy az ismeretelméleti állásfoglalás alapján – vagy Bibó szavaival élve: az „alapkérdéssel párhuzamosan”^[12] – a

[12] Bibó, 1986a, 7.

megismerés céljára való (szándékosan nem úgy fogalmazunk, hogy az ismeret-tárgyra való) tekintettel ki kell találnunk valamilyen eljárást, hasznossági – és nem normatív – szabályokat ahhoz, hogy kutatásunk eredményes legyen.

Úgy vélem, megkockáztatható a kijelentés: a tudományos vizsgálódások módszertani megalapozottsága sok esetben nem kielégítő, és kevés az a mű, ahol a szerző maga jelöli ki tudományos építkezésének metodikáját. Éppen ezért tartom igen figyelemre méltónak, hogy Bibó István huszonnégy évesen *Kényszer, jog, szabadság* című munkájában milyen tudatosan „választott csillagot”.

Bibó bevezetőjében a „terminológiai célszerűség” jegyében a „racionális contra empirikus eljárás” kérdésében az *empirikus* mellett foglal állást. Jóllehet, a racionális eljárás gondolatilag „tisztábbnak” tűnik, mégis, ha a társadalmi, emberi-lelki, de akár a jogi jelenségek megismerése folyamán deduktív módon rendezzük az ismeretanyagot, akkor az „azt a veszélyt rejt magában, hogy az előre megállapított fogalom nem egyezik az élmények, és képzetek világában meglévő tapasztalati fogalommal, de az elméleti gondolatmenet során azzal felcserélődik (inverziós eljárás).”^[13]

Az induktív-empirikus eljárás viszont azzal a belső ellentmondással terhelt, hogy a „végén akar eljutni a keresett fogalomhoz, azonban kell, hogy már az elindulásakor bizonyos ‘fogalma’ legyen arról a jelenségről, amit vizsgálni óhajt.”^[14] Első látásra úgy tűnik, hogy ezt a problémát feloldaná a kettő közötti kompromisszum: vagyis az empirikus módszernek „bizonyos előre megfogalmazott (prekoncipiált) fogalomból kell kiindulnia, amelyet kritikai vizsgálódásai révén megerősít, esetleg korrigál”.^[15] Bibó szerint azonban gondolatmenetünk már ekkor is racionális, ennek következtében dogmatikus elemeket fog tartalmazni.

Álláspontom szerint tipikusan ilyen prekoncipiált, általam explikatívnak nevezett eljárást alkalmaz Horváth Barna, midőn jogbölcseleti vizsgálódásait – Kantra hivatkozva – a jog fogalmának provizórikus, formális, demonstráló, de nem végleges definíciójával, ún. munkafogalmával kezdi. E definíció szándéka szerint a tipikus tények, a jog jellemző vonásainak előzetes leírásán alapul, funkcionális természetű, mert arra szolgál, hogy a jogilag releváns valóságterületet körülhatárolja, ugyanakkor egyben a szelekció kritériuma is, mivel a jog-elméleti reflexió ennek segítségével képes a jogtörténeti valóságára vonatkozó empirikus adatok és a jog céljára, helyességére vonatkozó értékítéletek kritikai rendezésére. (Horváth hipotetikus definíciója szerint egyébként a jog a mindenkori „legfejlettebb eljárás”).

Bibó megoldása ennél reduktívabb, de egyben radikálisabb. Az előbb említett paradoxont ugyanis oly módon oldja fel, hogy az ún. előre „megfogalmazott” prekoncipiált fogalom számára „nem logikailag, hanem csupán *nyelvtanilag* van „megfogalmazva”. A vizsgálódás legelején – mondja – még csak nem is olyan

[13] Uo.

[14] Uo. 8.

[15] Uo.

„kezdetleges fogalmi definíciókból indulunk ki”, mint pl. a kényszer, a szabadság, a jog, „hanem csak visszanyúlunk e jelenségekkel kapcsolatos irracionális tapasztalati elemekre, a velük szemben való állásfoglalásra, a reájuk vonatkozó elsődleges képzetekre”.^[16]

Az empirikus eljárás melletti egyértelmű kiállása, s nyelvtanilag megfogalmazott prekoncepiált fogalma miatt egyébként éppenséggel professzora illeti kritikával. Horváth Barna szerint ugyanis tanítványa „rossz terminológiát használ”.^[17] Ugyanis nem a racionális és empirikus módszertan áll szemben egymással – hiszen bizonyára Bibó sem azt akarja mondani, hogy az ő módszere nem-racionális, vagyis ésszerűtlen lenne. Horváth szerint inkább a „spekulatív-racionalista” fogalomalkotást kellene az „empirikus-kritikaival” szembehelyezni. Bibó elfogultsága az empirikus metódus mellett ily módon azt eredményezi, hogy elhanyagolja a konstruktív fogalomalkotás előnyei melletti érvelést, ezzel elutasítja azt a mester által alkalmazott megoldást, „hogy a hipotetikus konstrukciót minden lépésnél empirikusan verifikálja. Ily módon a kritikailag ellenőrzött empirikus és a konstruktív eljárás igen közel került volna egymáshoz.”^[18]

Álljunk meg egy pillanatra, hiszen tartozunk annak magyarázatával, miért kell foglalkoznunk Bibó ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseivel, ahhoz, hogy rögzítsük: a szerző empirikus eljárást követ. Éppen hogy a bergsoni spontaneitás és a hartmann-i ún. biológiai törvényszerűség beemelése – tegyük hozzá: a lét és kellés különbözőségének ismeretelméleti fenntartása mellett – jár azzal a metodológiai lehetőséggel, hogy jogelméleti konstrukciója során Bibó empirikus eljárást követhessen. Ezzel egyrészt elutasítja a Sein és Sollen szférái között az újkantiánus jogfilozófia szerinti áthidalhatatlanság tételét, másrészt azon ismeretelméleti, Kant kopernikuszi fordulatának tartott tételén is rést üt, miszerint „die Methode erzeugt den Gegenstand”, vagyis a módszer hozza létre a tárgyat.

Bibónak az empirikus eljárás melletti kiállása egyben felveti a módszertisztaság újkantiánus követelményéhez való viszonyát is. A *Tiszta Jogtan* ugyanis módszerszinkretizmusként bélyegez meg minden olyan törekvést, amely a tényt és értéket összekapcsolása, a Sein kauzális és a Sollen normatív törvényszerűségeinek találkozása, egymás metszése vagy egy ún. „harmadik birodalom” (értékes valóság) értelmében kívánja áthidalni.

Bibó ugyancsak ragaszkodik a módszertisztasághoz, de más értelemben, mint a *Tiszta Jogtan*. „A módszertisztaság posztulátuma azonban még erre, a tapasztalatot megragadó jogszemléletre is érvényes. Sőt, e tan éppen, hogy a módszertisztaság vonatkozásában kell, hogy kifogást emeljen a tiszta normatív felfogással szemben.”^[19] A *Tiszta Jogtan* ugyanis „szigorú különbséget tesz a jog normatív és szociológiai értelme között, s minden törekvést metafizikaként bélyegez meg, amely megpróbálja ezt a különbséget, illetve ezt a szakadékot áthidalni. Szá-

[16] Uo.

[17] Bibó, 1992, 103.

[18] Uo. 104.

[19] Bibó, 2001, 322.

munkra azonban úgy tűnik, hogy a normatív értelemben felfogott jog csak a jogi normára vonatkozó tapasztalat alapján, a szociológiai értelemben felfogott jog pedig csak a jogi tényre vonatkozó tapasztalat alapján érthető meg: s mindkettő csupán a jogi tapasztalat alfajait képezi. A legdurvább módszertani szinkretizmust az összes között tehát valójában az a felfogás követi el, amely a különböző, de rokon tapasztalati jelenségek összekapcsolását és egységes megismerését csak egy metafizikai ugrás által véli elérhetőnek. Ez pedig a metafizika és a tapasztalat közötti módszerszinkretizmus, melyben e nézet tapasztalat és tapasztalat között olyan szakadékot hoz létre, mely feltehetően csak metafizikailag áthidalható. Ha tehát választanunk kell, mi inkább a normára és a tényre vonatkozó tapasztalat közötti szinkretizmus vádját vállaljuk a tapasztalat és a metafizika közötti szinkretizmus vádjá helyett.”^[20] Bibó szellemesen replikázik ugyan, azonban ez Kelsent a legkevésbé sem zökkentené ki érvelésmenetéből. Az éppen Bibó fordításában megjelent *Tiszta Jogtanban* a fordító által számon kért szociológiai értelemben felfogott joggal és jogi tapasztalattal kapcsolatban a következőképpen reagál: „Ha az ilyen kutatást jogszociológiainak nevezi valaki, úgy ez nem kifogásolható. Bennünket sem lehetőségei, sem értékei itt nem érdekelnék.”^[21]

Bibó célja tehát – legalábbis a *Kényszer, jog, szabadság* explicit fejtegetése alapján – egyértelmű: az ismerettárgy tapasztalati valóságát igyekszik megragadni. Metodikájának nemcsak *heurisztikus*, de *kritikai* értéke is van, mégpedig kettős értelemben. Talán sikerült bizonyítanunk: azért áll szemben korának egyik domináns paradigmájával, az újkantianizmussal, mert az képtelen megragadni a jog társadalmi valóságát. De ab ovo kritikai éle van önmagával szemben is, mivel választott empirikus eljárása eleve csak dinamikus folyamat keretében alkalmazható. „Az empirikus eljárás nem dedukció valamely előre megfogalmazott racionális állásfoglalásból, hanem tapasztalati tényeken alapuló s a fogalmi megismerés felé haladó kritikája egy irracionális állásfoglalásnak... nem akarjuk a jelenségek fogalmi megismerését teljességgel szubjektívvé tenni, hanem a vizsgált jelenség tapasztalati valóságát, irracionális elemeit igyekezünk a lehető legközvetlenebbül megragadni, hogy azután a logikai fogalmat a tapasztalati 'fogalommal' egyezően határozhassuk meg. Ezen a ponton valóban felmerül a kérdés: hogy az ilyen valóságok nem veszítik-e el irracionális lényegüket abban a percben, amikor ki akarjuk fejezni őket. Ez azonban már nem empirikus fogalomalkotási eljárás, hanem minden emberi gondolatkifejezés és gondolatközlés problémája.”^[22] S valóban: az emberi gondolkodásba kódolt absztrakciós képesség, de különösen a tudományos „szublimáció” sajátossága ez. Véleményem szerint Bibó empirikus eljárása e ponton „transzcendálja önmagát”, mégpedig a színopszis irányába.

Kérdés azonban, hogy az ifjú tudós hogyan tudta ezt az ún. induktív-empirikus módszert alkalmazni. Azt hiszem, vitán felül állhat, hogy a *Kényszer, jog,*

[20] Uo.

[21] Kelsen, 1988, 6.

[22] Bibó, 1986a, 9.

szabadságban mindenképp, és a legexplicitebb formájában sikerül azt megvalósítania. A *szankció a nemzetközi jogban* című tanulmányát azonban már prekoncepcióval, demonstratív definícióval indítja: vagyis megadja a szankció munkafogalmát (mint jogsértés esetén a jogsértő számára beálló hátrányos jogkövetkezményt), a kifejtés során azonban folyamatosan reflektáltatja egymásra a nemzetközi jogi – egyébként dogmatikailag kidolgozatlan – fogalmi meghatározásokat (deduktív eljárás) és a tényleges valóságot leíró empirikus eljárást. A *Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* ugyancsak az empirikus eljárással induló szinoptikus módszerbe átcsapó törekvés példájaként fogható fel, *Etika és büntetőjog* című munkájában pedig bár nem explicit módon, de ugyancsak felhasználja az empirikus módszert: „A jog és minden intézménye empirikus, társadalmi célok szolgálatában álló apparátus, értelmét csakis az a funkció adhatja meg, amit a társadalomban kifejt.”^[23] – mondja.

Végül is a módszertan alakulásának tekintetében csak egyet tudok érteni azzal a már mások által is megfogalmazott véleménnyel,^[24] hogy az életmű során az empirikus fogalomalkotási módszer folyamatosan átalakul egy sajátosan bibói társadalomlélektani megközelítéssé, mely lényegi szerepet játszik a későbbiekben írt politikaelméleti munkásságában.

II. JOGSZOCIOLÓGIA

Mint azt az előbbiekben rögzítettük, a bibói jogbölcselet elemzési szempontjait Horváth Barnától vettük, ennek megfelelően második tematikus tárgyalási pontként a jogszociológiát jelöljük meg. Nyilvánvaló, hogy az alábbiakban nem comte-i, durkheim-i vagy weberi értelemben vett társadalomelméletről lesz szó, hanem mesterét követve, illetve meghaladva, egy sajátos, szinoptikus értelemben vett jogszociológiáról. Mint azt már láttuk, bár Bibó kora uralkodó szellemének megfelelően ugyan elfogadja az újkantianizmus ismeretelméleti előfeltevéseit, de azokat kiegészíti Bergson és Hartmann ontológiai törvényeivel. A fennállás rétegeinek és törvényszerűségeik átértelmezése teszi lehetővé Bibó számára a tény és norma közötti áthidalhatóság problémájának újrafogalmazását: a jog három perspektívából való szemlélését.

A megélt jogban, a jogi élményben a Sein és Sollen között nem hogy nem áll fenn áthidalhatatlan ellentét, hanem éppen ellenkezőleg „a normatív minőség kötelező erejét minden további nélkül azonosként írjuk le a tényszerűen történetekkel vagy meg nem történtekkel.”^[25] Ezeket az élményeket azonban nem lehet pusztán szubjektív benyomásokká lefokozni, mert olyan jogintézményekről van szó, amelyeket éppen azért hozták létre, hogy a jogélményeket előhívják.

[23] Bibó, 1986b, 172.

[24] H. Szilágyi, 1995, 280.

[25] Bibó, 2001, 323.

A második perspektívában, a *jogi eljárásban* megszűnik a tény és a norma egysége. Ez a tulajdonképpeni „jogi terület” jogi fogalmakban, joghelyzetekben, jogi eljárásokban konstituálódik. A konkrét joghelyzetekben nem lehet a jelenségeket egyszerre jogi tényállásként és jogi normaként szemlélni, hanem a kettőt kölcsönösen egymásra kell vonatkoztatni: a tényeket a normákon, a normákat a tényeken szelektálni. Erre az eljárásra pedig Bibó szerint speciális jogi metodológia, a horváthi szinoptikus módszer használható. „Ez a módszer pedig mélyen a jogi tapasztalatban gyökerezik, a jogi megismerés követelményeiből nőtt ki és speciálisan a jogi tapasztalat analízisére alkalmas.”^[26]

Bibó azonban ehelyütt átértelmezi mestere szinoptikus módszerét. Míg Horváthnál a jog – az újkantiánus paradigmához való ragaszkodása következtében – nem lehet önálló ismerettárgy (mivel nem lehet egyszerre tény és érték), a szinopszis mint technika sem lehet önálló módszer, csak a kauzális és a normatudoományi módszer alkalmazásának speciális technikája. „Ebben az értelemben nem egy, hanem két ismerettárggyal dolgozik: *normákra* való vonatkozással kiválasztott kauzális elemek és *tényekre* való vonatkozással kiválasztott normatív elemek együtt szemlélését jelenti.”^[27] Horváth ama megállapítása, hogy ily módon a jog – a módszertisztaság követelményének megfelelően csak gondolati tárgy lehet – még megválaszolatlanul hagyja a kérdést: mégis hol megy végbe a tények és értékek egyidejű szemlélete? E probléma megoldásánál maga Horváth sem látta kielégítőnek az újkantiánus paradigma által nyújtott lehetőségeket, ezért emeli be elméletébe az angolszász pragmatikus-empirikus paradigma hagyományait, illetőleg a processzuális jogszemléletet. Az eljárás pedig azért szinoptikus természetű, mert az meghatározott magatartásminta és az azt utánzó konkrét magatartás eszmei, gondolati kapcsolata, vagyis a kettő egyidejű szemlélete.

Bibónál azonban a szinopszis (pl. a kényszer és a szabadság megfogalmazása során) a *kauzalitás* és a *spontaneitás* együttszemlélésén alapszik, már pedig mindkettő *valóságtörvény*. „Minthogy azonban gondolatmenetünk nem a valóság és érték abszolút ellentétéből indul ki, ennek értelmében a szinoptikus módszer szerepe nem szorítkozik par excellence emez ellentét áthidalására, s e módszer fő *jelentőségét* abban a felismerésben látjuk, hogy olyan *szemléletmódok* („reflexív gondolati képződmények”...), melyek nem *kizárólagosan* magyarázó erejűek – a szubjektív idealizmus szóhasználatával: nem hoznak létre ismerettárgyakat –, bizonyos jelenségekre (főleg lelki és társadalmi funkciókra) vonatkozó élmények, képzetek és reakciók létrehozásában részt vesznek, és megértésénél *megvilágító* erejűek.”^[28]

A harmadik analitikus szint a *tiszta normák* és *tiszta tényállások* ellentéte a jog logikai előfeltevéseiben. Itt a Sein és Sollen egymásra való visszavezethetlensége egyértelmű, tehát e ponton Bibó elfogadja az újkantianizmus radikális ismeretelméleti logikai előfeltevéseit. Sőt, nemcsak hogy elfogadja, de vissza-

[26] Uo. 324.

[27] Bibó, 1986a, 17., 15. lábjegyzet.

[28] Uo.

vezethetlenségük *konzekvenciáit* is levonja. A kellés (Sollen) oldaláról nézve felállítja azt a tételt, hogy a jogrend normáinak összessége sohasem vezethető vissza egy tényállásra, mert „mindig maradnak olyan normák (minimum egy, ún. eredetnorma), amelyek érvényessége független vagy függetlenné vált a normatételező vagy normaérvénytelenítő jogi aktus jogszerűségétől. Mivel tehát ezek normák nem tételezhetők és nem is törölhetők el, *érvényteleníthetetlen jogi normáknak* nevezhetjük őket, hiszen a pozitív jogban megszüntetésükre nem létezik eljárás.”^[29] Ezek az ún. *aktushoz kötött jogi normákkal* állíthatók szembe, melyek érvényessége a jogi aktus jogszerűségétől függ. Az aktushoz kötött jogi norma eme függősége, s ennél fogva egész normatív ereje jogilag azonban csak abban az esetben elgondolható, ha érvényteleníthetetlen jogi normáktól kölcsönözten, illetve azokból levezetetten lép fel. Az természetesen lehetséges, hogy egy már érvényteleníthetetlen jogi norma eredetileg jogi aktushoz kötődött, s csak később került át az érvényteleníthetetlen jogi normák körébe, s megfordítva az is, hogy valamely érvényteleníthetetlen jogi norma később elveszíti ezt a jellegét, s egy jogi aktus által eltörölhetővé, majd újrateremthetővé válik.

Bibó nem kíván abban a kérdésben állást foglalni, hogy honnét származnak ezek a normák. „Azt most itt ne feszegezzük, hogy ami a jogi normákat érvényteleníthetővé teszi, vajon jogi eszményként, fikcióként, jogtudatként vagy hatalomként írható-e le. Mindazonáltal az érvényteleníthetetlen jogi normák elismerését egyetlen jogelmélet sem kerülheti meg, legfeljebb egyetlen pontra koncentrálja, és jogon kívülinek nyilvánítja (a *Tiszta Jogtan* hipotetikus eredetnormája). Felfogásunk szerint az érvényteleníthetetlen jogi normák száma minden jogrendben olyan variábilis ténykérdés, melyet minden pillanatban újra és újra fel lehet vetni. Olyan logikai szabályok, etikai előírások és speciális jogi normák variálódnak a jogrend normatív előfeltevéseinek tarka gazdagságában, amelyek valamely konkrét jogrendben nem teremthetők vagy szüntethetők meg egy történeti pillanatban. Mindezt akár relatív természetjogi felfogásnak is nevezhetnénk. Ilyen érvényteleníthetetlen normák a jogrend minden konkrét metszetében léteznek, létezésük képezi az alsóbb szintű jogi normák normajellegének és a jogrend működésének logikai előfeltételét.”^[30]

Bibó ezzel párhuzamosan a lét, a Sein oldaláról azt a tételét is kifejti, hogy a jogi tényállások totalitása sem vezethető le a jogi normákból. Ugyan minden jogi tényállás, jogi aktus jogi normán nyugszik, illetve jogi normák által megalapozott, azok által előírt, azonban mindig léteznek olyan tényállások, amelyek függetlenek a már korábban fennálló normaszabályozástól, ugyanakkor mégiscsak jogilag releváns tényállások, döntő szerepet játszanak az eljárásban, mivel a normatételezés irányába mutatnak. Bibó ezeket nevezi nem-alárendelhető, *szubszumálhatatlan* tényállásoknak, míg ezzel szemben minden olyan tényállásra, amelyet jogi normák írnak elő vagy „teremtnek”, a *normához kötött tényállás* vagy a jogi aktus kifejezést használja. E „jogilag előre nem látott és nem

[29] Bibó, 2001, 325.

[30] Uo.

előírt, azonban mégis jogi reakciót és jogi következményeket kiváltó jogi tényállások száma ugyancsak ténykérdés, azaz a jogi tapasztalat kérdése. Mindezt akár relatív szabadjogi felfogásnak nevezhetjük.^[31] (Ez a gondolatmenet azonban már átvezet bennünket Bibó axiológiájának tárgyalásához.)

De fordítsuk most figyelmünket Bibó legjelentősebb jogbölcseleti témájú tanulmánya, vagyis a *Kényszer, jog, szabadság* felé, melyben a legtisztábban megfogalmazza jogsociológiáját.

Mint azt már az előző fejezetben tárgyaltuk, Bibó a kényszer, a szabadság és a jog megközelítésénél *empirikus* módszert követ, vagyis e jelenségeket társadalmi valóságukban ragadja meg. A *kényszert* az átélési és akarási képességgel rendelkező kényszerített perspektívájából olyan szubjektív, lelki jelenségként – illetve relációs viszonyként – értelmezi, melynek lényege abban áll, hogy a külső kényszerítő jelenség (fizikai erő, más ember akarata, különböző társadalmi normák stb.) szemben áll a cselekvő akarati irányával. A kényszer – e tapasztalati szinten – relatív jellegű, hiszen azt egyrészt csak a kényszerített élheti át, másrészt azért sem lehet abszolút, mert akkor a cselekvés nem a spontaneitás, hanem a kauzalitás törvényszerűsége alá tartozna. A kényszer megtörténtének megállapítása csak reflexió, rá gondolás eredménye lehet, vagyis tudatosulnia kell a magatartás „quasi” okozati szükségszerűségtől való függésének, a cselekvő akaratával, elveivel, értékeivel való szembenállásának. Bár a kényszer kauzalitászerűen megélt, mivel a kényszer-cselekvés, az engedő álláspont is a spontaneitás törvényszerűsége alá tartozik, a kényszer – mint szemlélet – ezért „nem más, mint a spontaneitás jelenségeinek saját és idegen törvényszerűségei alatt, vagyis a spontaneitás és a kauzalitás alatt való együtt szemlélése (szinopszisa).”^[32]

Bibó hasonló módszerrel jut el a *szabadság* fogalmához. Szembeszáll azzal a közfelfogással, hogy a szabadság az összes kötöttségtől, kényszertől, minden (főleg kauzális) törvényszerűségtől való mentességet jelenti. Ha a szabadság pozitíve megfogalmazva a saját törvényszerűség, vagyis a spontaneitás törvényének zavartalan érvényesülése lenne, ha idegen törvényszerűség képzelet fel sem merülne, akkor a spontán akarati állásfoglalás nem tartalmazna semmiféle szabadságélményt. Ennél fogva a szabadság sem lehet abszolút, hanem csak relatív fogalom. „Közkeletű kifejezéssel: csak akkor tudjuk a szabadságot értékelni, ha megismertük az ellenkezőjét.”^[33] A szemlélő tehát a reflexióban saját spontaneitását idegen erőkhöz, befolyásokhoz viszonyítja. „A szabadság negatív együtt szemlélésen alapuló viszonyfogalom, s ezért határozzuk meg legáltalánosabb fogalmát negatíve: a szabadság idegen törvényszerűség alól való mentesség.”^[34] Bibó az első megközelítésben szintén tapasztalati élményként felfogott *jogot* kényszer és szabadság, sőt a legobjektívebb kényszer és legobjektívebb szabadság *szinoptikus* szemléleteként határozza meg. Felfogását a sokféle formában

[31] Uo.

[32] Bibó, 1986a, 17.

[33] Uo. 46.

[34] Uo. 41.

megjelenő, de mégiscsak hagyományosnak nevezhető *kényszerelméletekkel* vitázva fejt ki, amelyek a jog lényegét a (fizikai és/vagy lelki) kényszerben, a szankcióban, a jog nem követése esetén annak kikényszeríthetőségében látják. Bibó maga is állítja, hogy a jog kényszer, hiszen kényszerélményt jelent az emberi cselekvőség irányával ellentétes jogszabály, a jogrendszer erőteljes érvényesülése, maga a szankció, az attól való félelem, annak bekövetkezése stb. A jogi kényszer a más társadalmi normák (morál, konvenció, szokás, illem, divat stb.) által gyakorolt kényszerrel vagy nyomással szemben nemcsak a legkiszámíthatóbb, a legbizonyosabb, hanem olyan, már előfeltételeiben is szabályozott, körülírt jelenség, amely nem pusztán a szabályszegés bekövetkezése után jelenik meg, hanem lélektani funkciója ott kezdődik, ahol a szabály és az akaratirány egymásnak feszül. A jogi szankció tehát nemcsak konkrét lefolyásában jelent kényszert, hanem absztrakt szembenállásában is. A magatartások közös tartalma tehát elválik a konkrét lefolyástól, és társadalmi intézménnyé, azaz joggá kristályosul. S „az egymásból folyó jogkövetkezmények: szankciók a jog számos területén hatalmas eljárási rendszerekben, perrendtartásokban épülnek ki, melyek a kényszer tartalmi (materiális) objektíválódásának legnagyobbvonalúbb megjelenései”.^[35] Nem nehéz felfedeznünk a párhuzamosságot: Bibó kényszerelmélete Horváth Barna szinoptikus és processzuális jogszemléletére épül.

Bibó jogfelfogásának értelmében az objektiváció feszültségének másik pólusát a *szabadság* jelenti. A szerző – csakúgy, mint a kényszer esetében – végigkíséri a szabadság élményének jogban való objektíválódását. A *szubjektív szabadságélmények* – pl. az a negatív szabadságélmény, amikor az akarat állásfoglalás nem esik a jog megítélése alá, vagy ha alá is tartozik, a jogszabály megszegése valamilyen oknál fogva nem von maga után jogkövetkezményt –, alapvetően nem különböznek az egyéb társadalmi szabályoktól való szabadságtól. Ezekről eltér az *egyéni szabadság* fogalma, vagyis az egyéni szabadságélmények objektíválódása, amikor egy olyan cselekvési kör (pl. magánügyek) kialakulásáról van szó, amely mentes a jogi kényszertől, tehát szabad. Bibó gondolatmenete szerint amennyiben a jog mind nagyobb mértékben objektíválódott kényszert jelent, akkor az ettől szabadon hagyott terület mind nagyobb mértékben objektíválódott szabadságot. Bibó külön kiemeli az ún. *polgári szabadságjogok* pozitív szabadságélményét, mert ezeknél a jog már magas szintű jogszabályok révén maga biztosítja, garantálja a jogtól való szabadság területeit (pl. gyülekezési jog). E materiális objektivációk hatékonyságának és objektíválódásának további fokozását jelentik a pozitív értelmű szabadság-objektivációk, amikor a *jog által megengedett szabadság* (gondoljunk itt pl. a tulajdonjogra) már nemcsak a jogtól határolt, de megnyilvánulásában is a jog által meghatározott szabadságként jelenik meg (pl. szerződéskötés, végrendelkezés joga, jogi eljárások). A jog objektíve megjelöli a szabadon akarható cselekvésünket, és biztosítja e cselekvések célját képező konzekvenciák bekövetkezését. Ekkor a „negatív szabadság pozitívvá, a jog a

[35] Uo. 87.

szabadságkorlátozójából és határolójából szabadsággá válik.”^[36] A szabadság objektívációjának legmagasabb foka a jog és a legkomplikáltabb erkölcsi forma, az *erkölcsi szabadság* találkozásának élményében érhető tetten. Ekkor ugyanis a jogszabályok céljai nem pusztán megegyeznek a cselekvők céljaival, hanem azok egyetértésével, helyeslésével is találkoznak, sőt, azok a cselekvők megállapodásból származnak (pl. a politikai szabadság materiális objektívációja).

Kérdésként merülhet fel, hogy a jog által érintett magatartásokat milyen arányban határozza meg a kényszer, illetve a szabadság élménye; vagyis a történeti fejlődés során melyik elem van növekedőben. Bibó szerint a tapasztalati vagy statisztikai anyag alapján erre aligha adható válasz. Így az látszik valószínűnek, hogy a kényszer-és szabadságelemek bizonyos egyensúlyban vannak. Egy-egy történeti korszakban ugyan kiemelkedhet az egyik elem, de minden nagyobb lépés az egyik pólus objektíválódása felé, maga után vonja a másik pólus objektíválódását.

III. AXIOLÓGIA

Köztudott, hogy a jogi értéktan a jog helyességének kérdésével foglalkozik. Bibó a *Kényszer, jog szabadság és a Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* című tanulmányaiban a jog helyességének mértékét – Horváth nyomdokain járva – a jog *társadalmi funkciójával* összefüggésben állapítja meg. A helyes jog nem valamiféle végső érték eszméjének megvalósításában rejlik, hanem a jog eszközeinek alkalmassá és minél tökéletesebbé tételében céljainak elérésében: a kényszer fokozatos minimalizálásában és a szabadság fokozatos kiterjesztésében.

A tudomány – legalábbis az általános felfogás szerint – logikai igazolásokkal dolgozik. A végső értékek azonban, csakúgy mint az emóciók, intuíciók, érzéki tapasztalatok, logikai úton nem igazolhatók. Mint ahogyan az érzéki tapasztalatok csak más érzéki tapasztalatok útján verifikálhatók, az abszolútnak, végsőnek hitt értékek is visszavezethetők más értékekre. Ebből következően a jogi értéktan is csupán a jogi értékek relativitását vallhatja, ily módon ezekben a vonatkozásokban a tudomány igazolása sohasem lehet logikai, csak pragmatikus.

Jóllehet, *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban* – címéből is ítélve – elsősorban nemzetközi jogi és nem kifejezetten jogbölcseleti tárgyú írás, Bibónál már itt megjelenik a helyes jogi követelmény. Midőn sora veszi az egyes szankciófajtákat (jóvátételi kötelezettség, represszáliák, háború stb.), továbbá azok hatékonyságát, az egységes szankciórendszer lehetőségének ellenmondásos viszonyát a nemzetközi jog alapelveivel, felállít egy paradox tételt: „Hogy a hatékony szankció jogintézménye *szervezett* jogérvényesítés legyen, minden jogalanyra *kölcsönösen* kiterjedjen, és *méltányos* jogot képviseljen, mindezek *helyes jogi*

[36] Uo. 106.

követelmények. A nemzetközi jogi szankció pedig minél hatékonyabb, annál kevésbé felel meg ezeknek a követelményeknek.”^[37]

Etika és büntetőjog című rövid dolgozata, mely a magántanári képesítést elbírálóknak elismerést igen – de a *Kényszer, jog, szabadság*hoz képest különösebb lelkesedést nem váltott ki –, ugyancsak alkalmas anyag számunkra Bibó axiológiájába történő bepillantásra. Bár itt valójában a *ius-non ius*, különösen a jog és erkölcs viszonyáról van szó általában, paradigmaticus területként mégis a büntetőjogot veszi elő, mivel a jog erkölcsi színezete, illetve az erkölcs jogászas szemlélete (sic!) itt rajzolódik ki leginkább.

Bibó két kérdésfeltevését (az erkölcsi és büntetőjogi szabály különbségének, valamint az erkölcsi és büntetőjog érvényességének, esetleges összeütközésének problémáját) egymásnak feszülő, alapvetően *természetjogi* és *pozitivist*a perspektívában mutatja be számunkra. Míg a természetjog a pozitív jog számára az erkölcs konkretizálását írja elő, a szélsőséges pozitivista számára a kettő olyanmire független egymástól, hogy a jogszabály erkölcselensége nem is érinti a jogszabály érvényes és kötelező voltát. A két szélsőséges álláspont tarthatatlanságából adódik az a belátás, „hogy egyrészt a jog éppen társadalmi funkciójának más volta miatt nem lehet teljes egészében az erkölcsi normák rendjének a része, másrészt a jog minden különbözősége mellett is a társadalmi szabályoknak oly területét jelenti, mely különösképpen az erkölcs megítélése alá esik.”^[38]

Bibó meglátása szerint azonban jog és erkölcs viszonyának megítélése mögött alapvetően egy „jogászas jellegű kép rejtőzik”, „akár fölülről szolgáltat az erkölcs állandóbb értékmérőket a jog számára” – a természetjog esetében – „akár oldalról szabja meg azt a határt, ameddig a jog elmehet”^[39] – a jogpozitivismus esetében. „Hiába mondjuk, hogy az erkölcs magasabb fórum, mint a legmagasabb bíróság, hiába mondjuk, hogy a jog megsértette az erkölcs hatáskörét, abban a percben, amikor azt mondjuk, hogy az erkölcs *fórum*, az erkölcs *hatáskör*, ezzel megfosztottuk attól a közvetlenségtől és emocionális jellegtől, ami a joggal szemben az erkölcs nagyobb erejét jelenti, s ugyanakkor megterheltük a jogi értékítéletek jellegzetes vonásával, azzal ti., hogy bennük erkölcs és társadalmi tények logikai állítás és tagadás ellentétévé redukálódnak. Ha az erkölcs nem indulat és megbánás, nem érték és kötelesség élménye, hanem fórum és hatáskör, akkor kikerülhetetlenül megjelennek színe előtt az ügyvédek, még ha kettőjük közül az egyik az 'advocatus diaboli' is. És az erkölcs színe előtt folytatódik az egész *jogvita* anélkül, hogy az erkölcs birtokában lenne annak a technikai eszköznek, amellyel a jog rendszere a jogvitát megnyugtatóan képes lezárni képes: ti. a formális jogerős ítéletnek.”^[40]

Bibó az *erkölcs eljogiasítását*, jog általi kisajátítását, ily módon való instrumentalizálását az elemzett tanulmány harmadik kérdésfeltevésének („Mi

[37] Bibó, 1990, 42.

[38] Bibó, 1986b, 167.

[39] Uo. 169.

[40] Uo.

okozza a büntetőjog fokozottabb erkölcsi színezetét a többi jogághoz képest?) a büntetés funkciójáról szóló tételének felállításával válaszolja meg. A büntetés funkciójáról alapvetően két felfogás alakult ki: az egyik a megtorlást látja benne (apriorisztikus), a másik a társadalom védelmét (a posteriori). Bibó értékválasztása, jobb meggyőződése szerint fenntartás nélkül elfogadandónak tartaná ez utóbbit, még pedig azért, hogy akár a speciál- akár a generálfunkció eszközeivel további bűncselekményeket előzzön meg. Ekkor a lényeges az – hangzik a jogász érvelés – „hogy a büntetőjogi büntetés értelme nem tapasztalaton és jogon kívüli értékekből származik, hanem mint minden jogintézmény, meghatározott funkcióval bíró társadalmi eszköz egy társadalmi cél szolgálatában.”^[41] Ebben a megközelítésben azonban ez a funkció a bűnelkövető védelmét szolgálja, amit a társadalom túlságosan közönyösnek, megértőnek vél, mivel „hiányzik belőle a sértett ember, a sértett közösség felháborodásával járó szolidaritás, ami minden intézményes megtorlás jellegzetes vonása.”^[42] Éppen ezért szükség van a megtorlás emóciójára, de ez ne önbíráskodás, lincselés, magánbosszú képében jelenjen meg, hanem a bűncselekményt a sértett helyett a jog torolja meg, s ez által a büntetés intézményével vezesse le, szublimálja, racionalizálja a sértetti és társadalmi bosszúvágyat. Ebben áll a büntetőjog – többi jogterülettől eltérő – sajátos erkölcsi színezete: vagyis az az egyébként elemi indulatokban, felháborodásban, bosszúvágyban aktuálisan tetten érhető képzet, hogy a büntetőjog által intézményesített büntetés szemben áll az erkölcsi Rosszal.

A jog és az erkölcs közti különbséget azért mégsem szabad összemosni. Jóllehet, mindkettő szemben áll az erkölcsi Rosszal, sőt voltaképpen ez a funkciójuk, azonban míg az erkölcs megjelenési formája az erkölcsi élmény, mely az erkölcsi Rosszal szemben értékítéletet alkot, addig a büntetőjog – a jogvita, jogerős döntés, végrehajtás – „racionalizált társadalmi eszköz”, az erkölcsi – de nem valami sajátos büntetőjogi – Rosszal való szembenállásának formája a büntetőjogi ítélet.

Bibó szerint a büntetés funkciójának effajta felfogása nívumot hoz az etikai és a jogi érvényesség viszonyának megítélésben. A szerző axiológiai álláspontját joglogikai és szociológiai argumentumokkal támasztja alá. A joglogikai érvény – melyre minden jogi aktus törekszik –, egyfajta adottság, azt semmilyen jogon kívüli tényező, erkölcsi megítélés meg nem támadhatja. „Egy jogerős bírói ítéletről mindig nehéz lesz etikai alapokon kimutatni, hogy az *nem* jogerős bírói ítélet.”^[43] Sőt, amennyiben az etika megpróbálkozik, csak pórul jár, veszít erkölcsi minőségéből, mert – mint azt már láttuk –, a logikai érvényesség formája vetődik bele az erkölcsi jelenségek világába. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a joglogikai érvényességnek ne lennének etikai és szociológiai érvényességi alapjai, erőforrásai, mely érvényességekkel kapcsolatos élmények utóbb kihathatnak a jogi jelenségek érvényére is. „A jogszokáson alapuló szociológiai érvényesség réteg szolgáltatja a jogrend stabilitásának az elemeit, az értékélménye-

[41] Uo. 172.

[42] Uo. 173.

[43] Uo. 178.

ken alapuló etikai réteg pedig a jogrend értékes fejlődésnek vagy áttörésének a tényezőit.”^[44] Amennyiben elvesznek ezek a tényezők, úgy a jog professzionális működtetőiben kialakul a célnélküliség, a funkciótlanág, az értelmetlenség, s ezáltal az érvénytelenség intenzív élménye – jóllehet a jog normalogikai érvényessége még ideig-óráig fennmaradhat.

Ez alapozza meg Bibónál az „*erkölcs értéktani elsőbbségét a jog felett*”.^[45] „Az etikának a büntetőjog felett gyakorolt kontrollját annál az elemi ténynél kell keresnünk, amelyre álláspontunk szerint a büntetőjog egész funkciója vonatkozik: a közösség tagjainak erkölcsi felháborodásánál. Az etika elsőbbsége azonnal megnyilvánul, amint az erkölcs és a büntetőjog összeütköznek, vagyis amint a közösség felháborodásának erkölcsi jogosultsága és büntetőjogi levezetése ellenkező értelműek: ha a büntetőjog oly cselekmény ellen lép működésbe, amelyet az erkölcsi érzés helyesléssel kísér; ha közönyös marad olyankor, mikor az erkölcsi értékítélet a közösség felháborodását igazolja; ha az adott felháborodást nem vezeti le vagy még inkább növeli; végül, ha olyan természetű, oly fokú, vagy a közösséget olyan mértékben megosztó indulatot érint, amelynek levezetése teljesítőképeségét eleve meghaladja.”^[46]

Álláspontom szerint Bibó István ehelyütt is – mint a már a korábban említett *Kényszer, jog, szabadság és a Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* című munkáiban –, a *relatív természetjogi felfogáshoz* jut el. Ebben is követi mestert, Horváth Barnát, aki a természetjog egy újfajta formális megfogalmazását adja azáltal, hogy egyrészt tagad minden akár Istentől, akár az ember testi-lelki mivoltából, értelméből eredő abszolút jogot, másrészt a korokban divatos természetjogi felfogásokról, materiális etikákról is kimutatja, hogy azok ugyan csak az abszolutizálás igényével terhesek. A természetjogot ezért „nem mint az érvényesülésével szemben közömbös helyes jogot, hanem úgy mint érvény- és létalapjaiban a tételesnél erősebb, azaz helyesebb és egyúttal tartósabb jogot fogja fel”,^[47] nem úgy, mint amely a pozitív jog felett vagy mellett van, hanem azzal együtt érvényesül, illetve arról leolvasható. A természetjog delegáló, legitimáló ereje abban nyilvánul meg, hogy a pozitív, tételes jogot csak bizonyos elvek, igazságossági képzetek segítségével lehet értelmesen alkalmazni. Ha a közmeggyőződés szerint az önmagát jogrendnek minősítő rend „igazságos”, akkor ez a képzet a rendnek valódi jogi minőséget és tartós fennállást (pozitivitást) biztosít. Ezzel szemben, ha a tételes jog felháborítóan igazságtalan, úgy jogi jellegét elveszíti, többé nem kötelező. Ez jelenti a természetjog pozitív jogot korlátozó, derogáló erejét. Bibó megfogalmazásában: „Az etikai megítélés nem jogilag transzcendens értékelése jogi tényeknek, hanem olyan normatív tényező, amely elevenen részt vesz abban, hogy bizonyos tények jogi tényekké alakulnak-e vagy sem. Nem a jogi érvényesség kivirágzott, magasrendű formáit

[44] Uo. 179.

[45] Uo.

[46] Uo. 181.

[47] Horváth, 1937, X.

támadja vagy erősíti meg, hanem annak elsődleges jogi élményekbe ágyazott gyökereit vágja el, vagy tartja életben.”^[48]

Bibó István jogbölcseletének e rövid tanulmány keretében történő összegzéseként azt szeretném kiemelni, hogy álláspontom szerint Bibó jogbölcselete – Horváth Barna nyomdokain haladva – egy olyan *szemléleti jogelmélet*, amely egyaránt lehetővé teszi a jog egyoldalúságoktól mentes ontológiai, ismeretelméleti és axiológiai vizsgálatát.

Mint ahogyan egy történelmi korszak, vele egy jogbölcseleti tradíció, s Bibó személyes jogfilozófiai pályafutása is megszakadt. Ma viszont szinte megvan minden lehetőségünk, hogy újra felfedezzük, s amit lehet, hasznosítsunk az életműből. Már az is nagy dolog lenne, ha csak az általa képviselt, és sokunk által emlegetett, a tudomány, a politika, a magánélet területén tanúsított morálisát sikerülne elsajátítanunk. Mert jóllehet, az életmű nem egységes, de a Bibó-jelenség lényege éppen a személyiség egységében rejlik. Göncz Árpád szavaival élve: „Ez az egység, amelynek a magvában mindig az *ember* állt. Az *emberre* kérdezett rá akkor is, ha jogi, akkor is, ha történelmi problémát taglalt, s ha rákérdezett valamire, kísérteties pontossággal tette, mert mindig az *ember* állt a kérdés homlokterében, s *ember* – *emberséges* ember tette fel a kérdést.”^[49]

IRODALOM

- Bibó István (1986a): Kényszer, jog, szabadság. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. (Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre) I. kötet. 1935–1944. (Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre). Magvető, Budapest, 1986. 5–147.
- Bibó István (1986b): Etika és büntetőjog. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. (Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre) I. kötet. 1935–1944. I. kötet. (Szerkesztette: Vida István és Nagy Endre). Magvető, Budapest, 1986. 161–182.
- Bibó István (1990): A szankció kérdése a nemzetközi jogban. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok, IV. kötet*, (Szerkesztette: ifj. Bibó István) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Bibó István (1992): A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma. Közreadja: Ruszoly József In: *Jogtudományi Közlöny*, 3–4 sz. 89–94.
- Bibó István (1995): *Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban*. (Szerkesztette: Litván György és S. Varga Katalin) 1956-os Intézet, Osiris-Századvég, 1995 Budapest.
- Bibó István (2001): Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás. (Fordította: Zsidai Ágnes) In: *Megtalálni a szabadság rendjét*. (Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 321–334.
- Göncz Árpád (1995): Bibói magatartás – bibói életmű In: *Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban*. (Szerkesztette: Litván György és S. Varga Katalin) 1956-os Intézet, Osiris-Századvég, Budapest.
- Horváth Barna (1932): *Jogbölcseleti jegyzetek*. Szent István-Társulat Könyvkiadó rt. szegedi fiókja.

[48] Bibó, 1986b, 181–182.

[49] Göncz, 1995, 9.

- Horváth Barna (1937): *A jogelmélet vázlatja*. Szeged városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged.
- Horváth Barna (1995): *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Osiris, Budapest.
- H. Szilágyi István: Bibó István. In: *Portrévázlatok. A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. (Szerkesztette: Szabadfalvi József) Prudentia Iuris. Miskolc, 1995. 268–302.
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta Jogtan*. (Fordította: Bibó István) (Szerkesztette: Varga Csaba), Budapest, (Jogfilozófiák)
- Nagy J. Endre (2001): Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”. In: *Megtalálni a szabadság rendjét*. (Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 11–145.
- Zsidai Ágnes (1993): Bibó István, a jogfilozófus (Horváth Barna és Bibó István szellemi közössége) In: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. (Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán) Tanulmány Kiadó, Pécs, 91–108.
- Zsidai Ágnes (2008a): *A Tiszta Jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogbölcselete*. Szent István Társulat, Budapest.
- Zsidai Ágnes (2008b): *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogbölcseleti írásainak rekonstrukciója*. Szent István Társulat, Budapest.